

Левківський М.В. Соціально-громадянська відповідальність особистості / М.В. Левківський // Наукові записки. – Вип. 52. – Ч.1. – Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград. – 2003. – С.44-47.

Михайло Васильович Левківський,

доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

СОЦІАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Великий педагог ХХ століття В.Сухомлинський першим у вітчизняній педагогіці розпочав організацію педагогічного просвітництва батьків. Навчання батьків здійснювалося диференційовано. Як вважав педагог, батьки мають вчитися стільки ж років (у батьківській школі), скільки й діти. Загалом у педагогічній системі В.Сухомлинського утвердилася певна система родинно-шкільного виховання, за якої батьки повинні були стати активними помічниками вчителів. Цьому сприяло не лише навчання батьків, але й спільне проведення свят, різноманітних суспільно-корисних справ.

У своїх працях, зокрема у *“Батьківській педагогіці”* В.Сухомлинський по-новому осмислює взаємозв'язки родини і школи. Головним у цьому зв'язку виступає глибоке народне підґрунтя. Спираючись на народні бувальщини, легенди, оповіді, вчений розкриває кращі набутки етнічних засад виховання. За Сухомлинським, кожен народ продукує свою систему етнічних цінностей, яка найповніше відображає його ментальність, особливості національної свідомості. Ці цінності народ відтворює і розвиває через мову, літературу, мистецтво, фольклор, виробничі відносини, побут, а також через звичаї і традиції. Тому-то у вищезазначеній книзі автор доступно, яскраво й образно показує зразки родинного виховання дітей та молоді з урахуванням етнічних засад нашого народу.

У праці *“Як виховати справжню людину”* він радить майбутнім матерям і батькам вивчати історію свого народу, виробляти шанобливе ставлення до

близьких, оскільки святими, за його переконанням, є слова: народ, мати, батько, син. У *“Листах до сина”* й *“Листах до дочки”* вчений підтверджує своє переконання і дає конкретні поради щодо підготовки молоді до родинного життя. У *“Павлівській середній школі”* В.Сухомлинський розкриває складові педагогічної професії. При цьому він на конкретних прикладах показує особливості становлення керованого ним колективу. Природно, що найважливішим у педагогічній діяльності, за його переконанням, є любов і повага до дітей. Без сумніву, Василь Олександрович сам був феноменальним вчителем, оскільки, за винятком біології, хімії і фізики у старших класах, сам міг провести будь-який урок (і проводив). Звичайно, він насамперед постійно збагачувався знаннями. Його бібліотека включала всю тодішню не лише фахову, а й соціологічну, психологічну, педагогічну літературу, яка видавалася в тодішньому Союзі РСР. Маловідомим є той факт, що коли вчителі словесності й класоводи відмовилися писати творчі роботи, то на засіданні психологічного семінару він поставив на обговорення 20 (як йому здавалося, кращих) власних творів. Природно, психологічний семінар був суттєвим чинником становлення майстерності павлівських вчителів. На заняттях семінару не просто обговорювалися певні теми, а обов'язково щоразу дискутувалися проблеми невстигаючих дітей, дії окремих учнів. При цьому В.Сухомлинський спонукав вчителів до глибокого аналізу з урахуванням психологічних та індивідуальних особливостей кожного учня.

У книзі *“Сто порад вчителю”* вчений розкриває технологію власної творчості. Крім ерудованості, він мав неабияку силу волі, вирізнявся поміркованістю, надзвичайною скромністю, працездатністю (вставав щодня о четвертій годині ранку й писав власні твори до восьмої), людяністю. Крім цього, педагог володів кількома іноземними мовами. У багатьох напрямках педагогічної науки він випередив свій час.

У 50-60-ті рр. XX століття видатний педагог В.Сухомлинський тісно пов'язував формування відповідальності з вихованням громадянськості та моральності, оскільки «громадянськість - це насамперед відповідальність,

обов'язок - та вища сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалові» [1,429]. Оскільки громадянськість (усвідомлення своїх прав та обов'язків стосовно держави, колективу) є особистісною якістю, то і відповідальність педагог розумів як особистісну, персональну проблему. Стрижнем відповідальності він вважав совість («турботливий і суворий сторож розуму»). Звідси й відповідальність насамперед повинна бути перед власною совістю. У своїй педагогічній системі Сухомлинському вдалося органічно поєднати відповідальність, громадянськість та совість, завдяки чому перша виступала у нього у вищій формі. По-перше, вона характеризувала здатність юної особистості самостійно формулювати обов'язки, вимагати від себе їх виконання і здійснювати самооцінку та самоконтроль. По-друге, цим суттєво розширювалася сфера включення особистості в оточуючу Дійсність і стверджувалася «ідея особистої відповідальності за все, створене нашим народом» [2,499].

Формування відповідальності взагалі та відповідальності у праці зокрема, у педагогічній системі Сухомлинського здійснювалося шляхом утвердження у юних громадянськості. Важливими чинниками становлення цієї інтегральної риси повинні бути: розробка та реалізація програм виховання потреби у праці та моральних звичок; обґрунтування, розвиток та впровадження програми загальнолюдських норм моралі; оволодіння дітьми азбуки моральної культури. Природно, що ці складники могли бути реалізованими за умови включення юних громадян у пізнавальну, трудову та суспільне корисну діяльність, шляхом якої «присвоювався» вихованцями не лише досвід, а й утверджувалися переконання, соціалізувалися їхні вчинки, розвивалися сприйнятливості до слова вчителя, його особистого прикладу та ін. Зазначена система передбачала формування з раннього віку здатності до співпереживання, потреби у самоповазі, вмінь творити добро, чуйності, совісті і «благородства серця». Загалом, наслідком реалізації цієї виховної системи повинно бути формування витонченості духовного світу юної особистості. А людина, котра засвоїла величні людські ідеали, здатна захищати їх. Педагог уже в 60-ті рр. був

занепокоєний проявом тенденції серед школярів (відчуженням юної особистості від людей, старших), яка виявлялася у грубості душі, моральної товстошкірості, несприйнятливості добра і краси [2,456-463].

Позбутися цієї тенденції у вихованні, за Сухомлинським, можна за умови, якщо вже з молодшого віку, поки душа дитини сприйнятлива до емоційних впливів, формувати у юних основні поняття про добро, істину, працю шляхом розкриття передусім азбуки загальнолюдської моралі, в основі якої лежать принципи: «не чинити іншим зла» та «боротися проти зла і несправедливості» [3,146-150]. Суттєво, що ці поняття успішно стверджувалися у процесі різносторонньої діяльності учнів Павлиської школи.

Отже, ідеї В. Сухомлинського щодо формування відповідальності школярів відкривають перспективи для нашого розуміння сутності відповідальності як інтегральної риси особистості, часткові напрями її формування, що дозволяє розкрити психологічні особливості та проблему її становлення у школярів на сучасному етапі.

Надто важливим, на наш погляд, є близькі висновки, зокрема В.Сухомлинського і В.Франкла щодо критеріїв виміру відповідальної особистості. В.Франкл такими вважає здатність індивіда до трансценденції. Вона дозволяє людині відчувати докори сумління і, тим самим, слугує регулятором не лише ретроспективної, але й перспективної відповідальності. В. Сухомлинський у зв'язку з цим вводить (чи не вперше у тодішньому СРСР) поняття духовності у систему виховання. Регулятивним механізмом відповідальності, точніше самовідповідальності, особливо у старшокласників, виступають почуття обов'язку, сорому, «мук совісті». Апробувавши власну систему формування особистості, вчений переконливо довів, що саме совість, особливо докори сумління вихованця, слугують тим регулятором, який забезпечує йому оптимістичне світосприйняття та розуміння істини, добра і краси як серцевини загальнолюдських цінностей. Це, у свою чергу, застерігає юних від неадекватних вчинків, дій, котрі б спрямовувалися проти конкретної людини, проти всього живого. Очевидно, мірою відповідальності за таких умов

виступає духовність. Остання дозволяє підтримувати екологічну рівновагу душі юної особистості, що, у свою чергу, підтримує розвиток принципу наступності поколінь. Саме він, на наше переконання, порушився в результаті комуністичного експерименту і затримує подальший розвій у виховній галузі.

Наш аналіз засвідчує, що громадянська відповідальність є чи не найгострішою проблемою у сучасній науці та у шкільній практиці. Під такою ми розуміємо здатність учнів, особливо у старшому шкільному віці, взаємозалежно поєднувати свої права і обов'язки, свідомо формулювати самозобов'язання щодо включення у різноманітні види діяльності та здатність утверджувати гуманні взаємини з батьками, вчителями, ровесниками для самоствердження, самореалізації у життєтворчості. За допомогою відповідальності, - справедливо доводить академік АПН України І.Бех, - формується і через неї виявляється зв'язок людини з навколишньою дійсністю, виникає їх цілісність. Отже, саме відповідальність дозволяє гармонізувати, цементувати розвиток якостей старшокласників у системну цілісність, що, в свою чергу, утверджує їхню здатність до прогнозування наслідків власної пізнавальної та різнобічної громадсько-корисної діяльності.

Слід зауважити, що в умовах особистісно орієнтованої гуманістичної виховної парадигми виникає потреба в аналізі психолого-педагогічної структури громадянської відповідальності. У цій структурі ми виділяємо ціннісно-орієнтаційний, мотиваційний, когнітивний, практичний та особистісний компоненти.

Ціннісно-орієнтаційний компонент дозволяє виявити певну систему загальнолюдських і національних цінностей, як складників культури. До таких загалом варто віднести самоцінність конкретної людини, її життя, здатність учнів захоплюватися красою живого, вчинками доброчинної діяльності, гуманного ставлення один до одного, розуміння доцільності добротворчої, розумноперетворювальної діяльності людських спільнот та ін.

Слід зауважити, що у вітчизняній педагогічній науці природа загальнолюдських цінностей є структурованою (І.Бех, А.Бойко, О.Савченко,

О.Сухомлинська та ін.). Для нас особливо важливим у цьому контексті є здатність підлітків та юнаків на основі рефлексії засвоювати загальнолюдські, національні цінності як складники культури. Проте у реальному виховному процесі виявляється суперечність між потребами сучасного ринку у молодих людях та вміннями адекватно оцінювати себе, своє особистісне зростання, власні якості та відсутністю (точніше, майже відсутністю) такої науки у шкільному курсі. Наше опитування старшокласників елітних закладів Житомирщини засвідчує, що учні значно впевненіші у власних намірах, якщо ті пов'язані з майбутньою професійною діяльністю. Простіше кажучи, вони, майже всі знають, чого хочуть досягнути у житті. І навпаки, старшокласники невеликих (сільських) шкіл, на жаль, відмовчуються...На Житомирщині ситуація ускладнюється ще й тим, що чимало вихованців з північних районів навчаються у зоні напівжорсткого радіологічного контролю. У них чітко виявляється суперечність між оптимістичним світосприйняттям і складнощами його формування у зв'язку з наявними ознаками постчорнобильського синдрому. Тому надто важливим у цьому стосунку є формування у них почуття здорового глузду, як доцільного способу відображення та оцінки власних дій, вчинків, соціальних явищ тощо. Очевидно, має відродитися «Практична психологія старшокласника», як навчальний курс, який викладався у дореволюційних навчальних закладах. Природно, що учні також потребують психорелаксації. Саме завдяки цьому старшокласники будуть здатні засвоювати екосентеції, відчуття екозахищеності (чи еконезахищеності), екодомінанти, тобто те, що завдяки рефлексії стає у своїй сукупності здоровим глуздом.

Для успішного формування ціннісних орієнтацій важливим є розвиток, передовсім у підлітків і юнаків, позитивної мотивації. Йдеться перш за все про соціальні й особистісні спонукальні чинники. Відомо, що до діяльності спонукають смислоутворюючі мотиви. Не вдаючись до детального аналізу, все ж зазначимо, що розвитку мотивації громадянської відповідальності не завжди сприяють певні чинники. Зокрема, навчальна діяльність чималого загалу,

особливо учнів міських шкіл, не поєднується з громадсько-корисною, трудовою. Наше дослідження довело необхідність поетапного формування відповідної мотивації. У молодших школярів важливо розвивати мотиви захоплення красою природи, і разом з тим - почуття опіки над живими рослинами, тваринами. Підлітків і юнаків спонукають до діяльності саме ті її види, котрі дозволяють їм розвивати почуття дорослості (щеплення дерев у саду, вирощування нових видів дерев, кущів, квітів з метою їх реалізації на ринку). Досвід діяльності окремих шкіл у позанавчальний час засвідчує, що в умовах, наближених до ринку, старшокласники прагнуть розвивати мотиви самоствердження, самовираження й самореалізації.

Когнітивний компонент громадянської відповідальності потребує аналізу тих складників, які віддзеркалюють сутність прав і обов'язків школярів як особистостей. Природно, що цьому сприяє оволодіння підлітками основами права на уроках. Проте ці знання не завжди стають уміннями. Демократизація соціальної сфери породжує цілу низку проблем, пов'язаних, перш за все, з формуванням тих вмінь, які визначаються нами як суб'єкт-суб'єктні.

Йдеться про здатність юнака чи дівчини толерантно відстояти свою точку зору, вміння переконати опонента у розмові на гостру тему, а також розвитку тих якостей, які виявляють терплячість, співчуття та ін. Отже, виникає потреба у розвитку практичного компонента. Він передбачає формування суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних вмінь. Природно, що вищеназвані вміння формуються у навчальній діяльності.

Проте чимале поле діяльності, особливо у північних районах Житомирщини лежить у сфері дії шкільних груп краєзнавчого спрямування. Йдеться про збереження історичної пам'яті про життя і діяльність людей у селах, котрі відселені у чисті зони України. Серед поліщуків у цих селах було чимало талановитих людей, які володіли промислами та ремеслами. Тому члени пошукових груп з навколишніх шкіл складають «Карти промислів і ремесел», виявляють самотні неординарних особистостей, які народилися у цих місцевостях, для наступних поколінь.

Особистісний компонент відповідальності передбачає розуміння і виявлення кожним вихованцем власної неповторності, унікальності, власної відповідальності за все навколишнє на «малій батьківщині». Особистісний компонент пов'язаний з глибоким розумінням старшокласниками власних потенційних, різнобічних можливостей з метою їх подальшої корекції та розвитку. Природно, що у цьому напрямку виховної галузі ще надто багато прогалин.

Коротко проаналізовані компоненти соціально-громадянської відповідальності в своїй сукупності віддзеркалюють сутність самого поняття. Їх формування у реальному навчально-виховному процесі має свої суперечності, складнощі, засоби, форми, зв'язки. Все це потребує подальших експериментальних підтверджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу // Вибр.тв.-В 5-ти т.- Т.1.- К.: Рад.шк., 1976.- С.403-641.
2. Сухомлинський В.О. Народження громадянина // Вибр.тв.: В 5-ти т.- Т.3.- К.: Рад.шк., 1977.- С.283-582.
3. Сухомлинський В.О. Пависька середня школа // Вибр.тв.: В 5-ти т.- Т.4.- К.: Рад.шк., 1977.- С.7-393.

Levkivsky M. V. Social and citizenship responsibility of the personality.

Social and citizenship responsibility of the personality is analyzed in the context of pedagogical system of V. O. Sukhomlinsky.